

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ КАПІТАЛ У СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Abstract. The basic theoretical approaches to the interpretation of capital as one of the crucial concepts of modern sociological theory are analyzed. The meaning and the mutual influence of different forms of capitals (economic, political, social, cultural, and symbolic capitals) which can be present in the incorporated, objectified, and institutionalized states are substantiated.

Сучасні дослідники різних теоретико-методологічних напрямів, схилиються до спільної думки, що існуючі ресурси не тільки мають різну значущість в окремих сферах суспільства, але й взаємодоповнюються і є взаємозамінними. Це означає, що нестачу одних ресурсів може компенсувати наявність і розвиненість інших. Уперше таке припущення було висунуте П. Бурдьє, який назвав таке явище «конвертацію» капіталу – перетворенням одного типу капіталу на інший.

Аналіз наукових публікацій та досліджень свідчить, що на початку XXI ст. на сторінках авторитетних західних журналів пройшли ґрунтовні дискусії з проблем конвертації капіталу в сучасному суспільстві. У них взяли участь такі відомі представники різних наукових та ідейних напрямів, як Дж. Голдторп, Е. Соренсон, Е.О. Райт, Д. Грускі, Д. Скотт та ін. Їхні теоретичні погляди, підтверджені багаторічними дослідженнями як у власних країнах, так і в порівняльних міжнародних дослідженнях, суттєво наближаються до життєвих реалій сучасного світу, що висуває на передній план потребу вивчення поняття «капітал» на основі виявлення реальних груп у сучасному суспільстві як володарів певних реальних ресурсів (благ).

Перелік цих благ включає: економічні ресурси (володіння землею, підприємствами, робочою силою та ін.), політичні (влада в суспільстві, на робочому місці тощо), соціальні (доступ до високостатусних соціальних мереж, соціальних зв'язків, клубів і т. ін.), людські ресурси (компетенція, навчання на роботі, досвід, знання та ін.), культурні ресурси (практика споживання, властива людям з високим суспільним становищем). За твердженням Девіда Грускі, перелічені блага є «сировиною» для побудови стратифікаційних систем суспільства [7]. Отже, поняття «капітал» – це ресурс, що накопичується і включається в процес відтворення й зростання вартості шляхом взаємної конвертації своїх різноманітних видів.

Виходячи з цього, метою нашої статті є теоретико-методологічний аналіз основних форм та складових елементів капіталу як соціального феномену.

Поняття «капітал» у соціологію було запозичене з політико-економічної термінології марксизму. З погляду Марксової трудової теорії вартості капітал містить у

собі накопичену упредметнену й живу працю. На наш погляд до названої праці доцільно додати ще частину обмежених природних ресурсів, які можуть бути привласнені й залучені до господарчого процесу, але в будь-якому разі слід виділяти такі його загальні властивості.

Перша властивість капіталу полягає в тому, що він виступає як обмежений ресурс. Другою його властивістю є здатність до накопичення ресурсу, який можна не тільки зберігати, але й поповнювати. Третьою властивістю капіталу є те, що він виступає як господарчий ресурс, який має певну ліквідність, тобто здатність прямо або опосередковано, незалежно від своїх предметних форм, перетворюватися в грошову форму. Ця ліквідність забезпечується завдяки наявності вартості, під якою розуміється здатність до обміну на інші ресурси у кількісному вимірі.

Як бачимо, капітал накопичує ресурси й утворює скарби, він включений у процес кругообігу вартості, у якому грошова форма задає одночасно відправну й кінцеву точки руху. Тим самим капітал проявляється як динамічний ресурс, тобто четвертою його властивістю є здатність до конвертації – постійних змін власних форм. Більше того, він відтворюється саме завдяки зміні своїх форм, їх взаємному перетворенню. За визначенням К. Маркса, капітал – це вартість, що самовідтворюється, що включена в безперервний процес кругообігу: грошовий капітал перетворюється на виробничий, останній на товарний, знову готовий набути грошової форми. І нарешті, п'ята властивість капіталу полягає в тому, що він у процесі свого кругообігу не тільки відтворює власну вартість, але й приносить певну «дельту» – додаткову вартість, або прибуток. Іншими словами, він виступає як самозростаюча вартість. Отже, мова йде вже не просто про накопичення ресурсу в його натуральному вигляді, а про вартісне збільшення [5].

Якщо проаналізувати історію використання поняття «капітал» в соціології, то в класичних соціологічних теоріях капітал обмежувався конкретними матеріальними формами: грошима і засобами виробництва. У ХХ ст. були здійсненні спроби розширити поняття капіталу за рахунок виділення нових об'єктів. Відповідно до цього запропоновано різні типології капіталів.

В одній з найбільш опрацьованих концепцій капіталу – концепції П. Бурдьє, капітал виступає в багатьох формах, основними з яких є:

– **економічний капітал** – ресурси у вигляді матеріальних благ, тобто безпосередня конвертація їх у гроші, що інституціоналізується у формі прав власності;

– **культурний капітал** – ресурси, які за певних умов конвертуються в економічний капітал і можуть бути інституціоналізованими у формі освітніх кваліфікацій (загальна, професійна, спеціальна);

– **соціальний капітал** – ресурси, пов'язані з приналежністю визначеної соціальної групи. Вони включають мережу зв'язків, що мобілізуються та не можуть бути використані інакше, ніж за посередництвом групи, котра має певну владу й здатна зробити «послугу за послугою» (родина, друзі, церква, асоціація, спортивний або культурний клуб тощо).

У працях П. Бурдьє велике значення надається також особистісному капіталу і

поняттю «габітус», яке розкриває особливості індивіда, що впливають на його перебування в певних статусних позиціях. Згідно з концепцією П. Бурдьє, існують три основних стани, в яких ці позиції проявляються: інкорпорований, об'єктивований та інституціоналізований.

Під інкорпорованим станом розуміється сукупність відносно стійких відтворених диспозицій і здібностей, якими наділений власник тієї або іншої форми капіталу. Об'єктивований стан означає прийняття капіталом предметних ознак, які можуть безпосередньо спостерігатись і передаватись у фізичній, предметній формі. Нарешті, інституціоналізований стан припускає об'єктивовані форми (закріплення) визнання даного виду капіталу. Інституціональні стани, у свою чергу, можуть бути формалізовані у вигляді прав власності, рангів, сертифікатів, але можуть виступати й у неформалізованому виді, що дозволяє однак розпізнавати й визнавати даний вид капіталу [1].

Класифікацію капіталів П. Бурдьє розвиває російський соціолог В.В. Радаєв. Він доповнює її, виділяючи фізичний, людський, політичний та адміністративний капітал. При цьому звичні терміни наповнюються ним новим змістом (за винятком економічного капіталу). Простежимо логіку аналізу дослідника [4].

Початковою формою капіталу він вважає **економічний капітал**, який в інкорпорованому стані являє собою виробництво прибутку, у речовому стані – грошовий капітал, виробничий капітал (засоби виробництва) та товарний капітал (готові продукти). Основним засобом отримання економічного капіталу є обмін та спадкування.

Тісно пов'язаний з економічним **культурний капітал**. Він являє собою мовну і культурну компетенцію людини, багатство у формі знань, ідей, які легітимують статуси і владу, підтримують встановлений соціальний порядок, існуючу в суспільстві ієрархію. Його накопичення пов'язане з навичками соціалізації в певному суспільному середовищі – засвоєнням і частковою інтеріоризацією інституціональних обмежень, що дозволяють діяти за правилами, прийняти у рамках того або іншого господарчого порядку. У такому разі період накопичення охоплює весь період соціалізації. Звідси випливає, що передача культурного капіталу, безсумнівно, є найбільш латентною формою передачі капіталу в спадщину й, отже, має пропорційно більшу вагу в системі стратегій відтворення, тоді як прямі, наочні форми передачі капіталу, як правило, більш ретельно відстежуються й контролюються. У своєму об'єктивованому стані культурний капітал виступає у вигляді «культурних благ», які не є просто фізичними об'єктами, а становлять у своїй речовій формі специфічні знаки й символи, що дозволяють розпізнавати зміст соціальних відносин і розшифровувати культурні коди, які використовуються при цьому. Прикладом об'єктивованого культурного капіталу є способи організації праці, споживчі смаки й звички, манери спілкування й етикет, особлива мова (професійна термінологія, місцевий діалект, кримінальний жаргон тощо).

Наступною ланкою аналізу форм «капіталу» у В.В. Радаєва є **символічний капітал**. В інституціоналізованому стані він втілюється в структурі авторитетів, що володіють правами номінації (найменування). Власниками таких прав, що отрима-

ли визнання від певних спільнот, вважаються експерти, вчителі, гуру [4]. Їхні права можуть підкріплюватися офіційною номінацією, наприклад освітніми дипломами, тобто інституціоналізованими ресурсами людського капіталу, а можуть і не мати такого закріплення.

Однією з основних форм капіталу є **соціальний капітал**, з 1990-х рр. він став однією з найбільш активно досліджуваних форм капіталу в соціальних науках. Можна виділити кілька найбільш поширених поглядів.

В.В. Радаєв стоїть на позиції діяльнісного підходу і вважає, що соціальний капітал – це сукупність відносин, що породжують дії [5]. Ці відносини пов'язані з очікуваннями того, що інші агенти будуть виконувати свої зобов'язання без застосування санкцій. П. Бурдьє пропонує використовувати інституціональний підхід, розглядаючи соціальний капітал як «сукупність існуючих або потенційних ресурсів, які пов'язані з наявністю усталеної мережі більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства та визнання, або, іншими словами, членства в групі» [2]. Дж. Коулмен виступаючи послідовником теорії соціальної дії М. Вебера, соціальний капітал визначає як потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що використовується в повсякденному житті й в екстраординарних ситуаціях, як своєрідний ресурс дії, один із способів залучення елементу соціальної структури в теоретичну парадигму раціональної дії. Вчений доходить висновку, що соціальний капітал – це «ресурси соціальних відносин і мереж відносин, які полегшують дії індивідів завдяки формуванню [взаємної] довіри, визначенню [взаємних] обов'язків та очікувань, формулюванню й запровадженню [соціальних] норм, створенню асоціацій тощо» [6]. Таким чином, обсяг соціального капіталу, який має в своєму розпорядженні агент, залежить від двох обставин. З одного боку, це розмір мережі зв'язків, які він може ефективно мобілізувати, а з другого, обсяг капіталу, яким, у свою чергу, володіє кожен з тих, хто входить до цієї мережі. Це означає, що соціальний капітал ніколи не залишається повністю незалежним від інших форм капіталу (як, до речі, й решта форм капіталу).

Певною мірою поділяє і розвиває ідеї Дж. Коулмена Р. Патнем, який вважає, що соціальний капітал утворюється з активних взаємозв'язків між людьми, у межах яких довіра та спільні цінності пов'язують членів мереж та спільнот і вможливають та спрощують спільну дію [8, с. 5].

Отже, соціальний капітал концентрує і акумулює в собі основні зв'язки між іншими формами капіталу, оскільки поєднує різні рівні існування суспільства – матеріальний (економічний капітал), духовний (культурний капітал) та соціальний (соціальний капітал). У той же час ним не вичерпується типологія капіталу, бо він має певні «похідні», до яких дослідники відносять адміністративний і політичний капітали.

В інкорпорованому стані **адміністративний капітал** пов'язаний зі здатністю регулювати доступ до ресурсів і видів діяльності, використовуючи особливі позиції влади й авторитету. В об'єктивованому стані даний вид капіталу втілюється в організаційних ієрархічних структурах, а в інституціональному – проявляється в структурі посадових позицій, кожна з яких має певне коло прав і обов'язків.

Політичний капітал означає інкорпоровану здатність до мобілізації колективних дій і участі в цих діях. Він також припускає здатність людини репрезентувати інтереси інших агентів (індивідів і груп), які делегують йому права на представництво своїх інтересів. Наявність політичного капіталу означає узурпацію права говорити і діяти від імені інших агентів. В об'єктивованому стані політичний капітал представлений партіями й громадськими рухами, готовими до здійснення колективних дій. Його інституціональна форма – визнані лідерські структури. Як бачимо, ці форми капіталів за своєю суттю подібні, лиш проявляються в різних сферах – економічній і політичній. Їх наявність у людини є показником її високого формального статусу у відповідних структурах і може свідчити про більший у порівнянні з іншими обсяг потенційних ресурсів, які вона може отримати зі своїх соціальних мереж. Зважаючи на це, на наш погляд, більш доцільно було б казати про статусний капітал, індикатором якого є неформальний і формальний статус людини: чим вище статус, тим більший доступ до ресурсів соціальних мереж має людина.

Ще однією формою капіталу є *фізичний капітал*, пов'язаний зі станом здоров'я, рівнем працездатності працівників, а також їх зовнішніми фізичними даними, які можуть використовуватися для мобілізації інших видів ресурсів. Інкорпоровані характеристики фізичного капіталу визначаються здатністю людини до праці. Його об'єктивована форма представлена фізичними і психічними якостями, що дозволяють працівникам реалізовувати своє трудове призначення. Інституціональне оформлення фізичного капіталу здійснюється шляхом видачі медичних довідок, що підтверджують формальний статус суб'єкта праці у вигляді вердиктів «практично здоровий» чи «непрацездатний». Цей вид капіталу також відтворюється й накопичується в процесі фізичного виховання й догляду за власним тілом.

І нарешті, остання форма – *людський капітал*, який у своєму інкорпорованому стані являє собою сукупність накопичених професійних знань, умінь і навичок, одержуваних у процесі освіти й підвищення кваліфікації, що згодом можуть приносити дохід [3]. У речовій (об'єктивованій) формі цей капітал існує у вигляді системи навчальних текстів і практик, здатних транслювати специфічні знання й демонструвати процедури вироблення нових навичок. В інституціоналізованому стані він підкріплюється системою формальних сертифікатів – дипломів, розрядів, ліцензій, патентів, що свідчать про одержання відповідних знань і навичок. Накопичення людського капіталу вимагає відносно тривалого процесу освіти [5]. Як самостійна форма капіталу в соціології людський капітал розглядається в межах соціології раціонального вибору (Дж. Коулман) і соціології ринку праці (М. Грановетер).

Таким чином, проведений теоретичний аналіз поняття «капітал» дозволив нам дійти таких висновків:

1. Поняття «капітал» у соціології пов'язано, в першу чергу, з категорією «ресурс».
2. Основними властивостями капіталу є обмеженість ресурсів, що його створюють; здатність до накопичення цих ресурсів; можливість перетворення будь-яких

ресурсів у грошову форму; здатність до конвертації ресурсів (змін власних форм) та їх самозростання.

3. Формами капіталу є економічний, культурний та соціальний капітали.

4. Ядром формальної структури капіталу є соціальний капітал, який поєднує в собі ресурси соціальних відносин, що об'єктивно забезпечують людині доступ до інших видів капіталу.

5. Основними станами існування капіталу є інкорпорований, об'єктивований та інституціоналізований.

-
1. *Бурдые П. Формы капитала* / Бурдые П. // *Западная экономическая социология : хрестоматия современной классики* / Сост. и науч. ред. В.В. Радаев]. – М. : РОССПЭН, 2004. – с. 519–536.
  2. *Бурдые П. Формы капитала* [Электронный ресурс] // *Экономическая социология* / П. Бурдые. – Т. 3. – № 5. – 2002. – С. 20–33. – Режим доступа : www.tcsoc.msses.ru.
  3. *Грейбил М.М.* Социальный и человеческий капитал как факторы благосостояния и развития : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05 / М.М. Грейбил. – М., 2003. – 201 с.
  4. *Радаев В.В.* Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В.В. Радаев // *Экон. социология*. – 2002. – Т. 3. – № 4. – С. 20–33.
  5. *Радаев В.В.* Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В.В. Радаев // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № 2. – С. 6–16.
  6. *Coleman J.* Social Capital in the Creation of Human Capital / J. Coleman // *American Journal of Sociology*. – 1988. – Vol. 94. – P. 95–120.
  7. *Grusky D.* The Past, Present, and Future of Social Inequality / D. Grusky // *Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective (Second Edition)* / edited by David B. Grusky. – Boulder : Westview Press, 2001.
  8. *Putnam R.* The Prosperous Community. Social Capital and Public Life // *The American Prospect*. – 1993. – Vol. 4. – № 13. – P. 1–8.